

РУІНА (1658–1686)

План лекції:

1. Розкол Гетьманщини. Політика гетьмана І.Брюховецького.
2. Політичні комбінації гетьмана П.Дорошенка.
3. Боротьба Росії, Польщі і Туреччини за українські землі у 70-ті рр. XVII ст. Гетьманування І.Самойловича.

Іван Брюховецький

Восени 1665 р. І.Брюховецькому було нав'язано укладення нового договору. Відповідно до *Московських статей* передбачалося перебування воєвод і московських залог в усіх великих містах; передати збір податків до рук воєвод; проводити вибори гетьмана лише в присутності царського представника; заборонити гетьману зовнішньополітичну діяльність тощо. У березні 1666 р. І.Брюховецький отримав наказ "без затримки" передати воєводам міські ключі, гармати та запаси продовольства у містах. Розпочався перепис населення й збір податків до московської скарбниці.

Петро Дорошенко

Після фіаско Тетері і короткої міжусібної боротьби гетьманом Правобережної України стає Петро Дорошенко (1665–1676).

Ставлячи своїм головним завданням визволення й об'єднання всіх українських земель в одній незалежній державі, Дорошенко все життя безуспішно шукав надійного союзника. Спочатку він визнавав залежність від Польщі, що дозволило йому набрати сили і розправитися з претендентом на гетьманську булаву брацлавським полковником Дрозденком. Розірвавши з Польщею, П.Дорошенко у 1666 р. йде на зближення з Портою, володар якої запропонував йому прийняти його протекцію на умовах визнання удільності Української держави та згоди надати військову допомогу.

Дізнавшись про польсько-російські переговори в Андрусові й намір Росії визнати владу Польщі над Правобережжям, Дорошенко намагається оволодіти всіма правобережними землями і тим самим поставити уряди обох країн перед фактом існування незалежної від них території. У 1667 р. Дорошенко користується фактом Андрусівського договору, щоб відновити боротьбу за Правобережну Україну. У цей момент Дорошенко запропонував російському урядові подати допомогу у визволенні всієї України, але за умови гарантування їй автономного статусу та визнання його, Дорошенка, загальноукраїнським гетьманом. Після відмови російського уряду Дорошенко закликав на допомогу татар. У травні на допомогу гетьманові підійшли татари, котрих він відіслав у західні райони Поділля та на Волинь. Грабежі татар відштовхнули від нього мешканців західного регіону, чим вдало скористався талановитий польський полководець гетьман Ян Собеський (майбутній король Польщі).

Фортуна усміхнулася Я.Собеському. Справа в тому, що в серпні запорожці атакували Очаків, а в середині вересня їх великий загін (близько 8 тис. чол.) на чолі з І.Сірком (на той час харківським полковником) і кошовим І.Рогом прорвалися через Перекоп і дуже спустошили Крим. Довідавшись про це, Крим-Гірей пішов на укладення миру з польним гетьманом. П.Дорошенко, поставлений у скрутне становище, змушений був також підписати договір, який передбачав підданство королю, дозвіл шляхті повертатися до своїх маєтків тощо. Отже, короткозора політика згаданих старшин зірвала реалізацію програми П.Дорошенка. Такий фінал старанно підготовленої кампанії.

Дії запорожців ускладнили взаємини гетьмана з ханом, тим більше, що в середині листопада 1667 р. І.Сірко на чолі 6 тис. козаків вчинив новий похід на Крим. На цей час Брюховецький повністю скомпрометував себе в очах української громадськості.

Значних зусиль правобережний гетьман докладав до пошуків порозуміння із Запоріжжям та І.Брюховецьким. Важливо врахувати, що протягом 1665-1667 рр. в лівобережного гетьмана сталася еволюція політичних поглядів: з гарячого прихильника

московської орієнтації він стає її противником. Тому він прихильно зустрів пропозицію П.Дорошенка розпочати підготовку повстання проти московських воєвод, з тим щоб розірвати договір з Москвою і прийняти протекцію Порти. На початку 1668 р. лівобережний гетьман зібрав таємну нараду полковників і відкрив їм свої плани. Заручившись їх підтримкою, він направив посольства до султана й хана.

В свою чергу П.Дорошенко наприкінці січня скликає старшинську раду, в роботі якої взяли представники І.Брюховецького та Ю.Хмельницький.

На початку лютого 1668 р. в Лівобережній Україні вибухнуло антимосковське повстання. Втрачаючи ґрунт під ногами, лівобережний гетьман на початку 1668 р. робить спробу очолити народний рух і спрямувати його виключно проти російських властей. І.Брюховецький розіслав листи до мешканців міст і козаків, повідомляючи про розрив з Росією, яка разом з Польщею задумала до кінця згубити український народ і "Україну вітчизну нашу". Одночасно Брюховецький та його однодумці готують передачу України під протекторат Туреччини і звертаються за допомогою до кримського хана і донських козаків. До середини березня більшість території Лівобережжя була звільнена з-під влади московського уряду.

Тим часом стають рішучішими дії Порти, спрямовані на встановлення протекції над Україною. У березні великий візир Мустафа-паша попередив уряд Речі Посполитої, що султан бере козаків під свою опіку й не дозволить їх кривдити. У червні, прийнявши посольство від І.Брюховецького, уряд Туреччини погодився взяти під свою протекцію і Лівобережну Україну, якщо на її території не буде російських залог.

Але ніякі політичні комбінації вже не могли врятувати скомпрометованого гетьмана.

Дочекавшись підходу татар і заручившись підтримкою значної частини лівобережної старшини, П.Дорошенко вирішив усунути І.Брюховецького і об'єднати козацьку Україну. На початку червня він переправився з військом через Дніпро і повз Говтву і Решетилівку попрямував назустріч лівобережному гетьману, який стояв табором на Сербовому полі. 7 червня П.Дорошенко направив до І.Брюховецького 10 сотників з вимогою віддати клейноди, однак той відмовився. Коли наступного дня військо правобережного гетьмана наблизилось до табору суперника, козаки, які ненавиділи І.Брюховецького, схопили його й привели до П.Дорошенка. Останній почав докоряти, чому, мовляв, не хотів здати гетьманство. Вражений перебігом подій, І.Брюховецький мовчав. Відразу по тому, можливо, не без згоди правобережного гетьмана, козаки накинулись на І.Брюховецького і за мить забили його. Козака рада обрала П.Дорошенка гетьманом об'єднаної козацької України.

Здавалося, заповітна мрія гетьмана збулася. Розіслані ним підрозділи до середини липня звільнили все Лівобережжя. Практично всі стани й соціальні групи українського суспільства підтримували його програму.

Однак розвиток подій пішов іншим шляхом. Уряди Росії, Речі Посполитої і Криму рішуче виступили проти возз'єднання Української держави, а частина старшини, переслідуючи егоїстичні цілі, спираючись на допомогу ззовні, розпочала боротьбу за владу.

Запоріжжя зайняло щодо Дорошенка ворожу позицію і висунуло писаря Петра Суховія претендентом на гетьманство.

Довідавшись про вторгнення польських корогв у Брацлавщину, гетьман 18 липня залишив Лівобережжя й повернувся на Правобережжя. Тим часом заявив свої претензії на булаву запорізький писар П.Суховій, підтримуваний Запоріжжям і Кримом. Трагізм ситуації полягав у тому, що новий претендент на гетьманування також виступав з патріотичних позицій.

Дем'ян Многогрішний

А на Сіверщину почали наступати війська російського воєводи Григорія Ромодановського. Не одержуючи допомоги від Дорошенка й враховуючи настрої місцевого населення, Многогрішний мусив піти на переговори з російським урядом. Діставши запевнення царя про обов'язкові корективи російсько-українських відносин, Многогрішний

припинив опір і впустив російські гарнізони в чергнігово-сіверські міста. У грудні 1668 р. на вузькій старшинській раді його було обрано гетьманом Лівобережної України.

За умовами Глухівських статей 1669 р. підтверджувалися основні положення "Березневих статей" 1654 р. Глухівські статті стали кроком вперед порівняно з Московськими статтями І.Брюховецького, але все ж істотно обмежували права Української держави (в межах Лівобережжя)¹: російські гарнізони залишалися тільки в Чернігові, Острі, Ніжині, Переяславі та Києві, воєводам заборонялося втручатись у внутрішнє життя міст і сіл, податки мали збиратися старшиною до гетьманської скарбниці. Козацький реєстр зменшувався до 30 тис.

Многогрішний відстоював широку автономію України в складі Російської держави. При цьому він діяв рішуче, наполегливо й брутально, чим нажив немало ворогів. На початку 1762 р. царський резидент у Батурині організував змову старшини і їх руками заарештував гетьмана. Після суду в Москві Многогрішного відправили на заслання до Сибіру.

Наростання Руїни

Водночас П.Дорошенку доводилося вести жорстоку боротьбу з П.Суховієм, якого підтримували Крим, частина полковників, а також Ю.Хмельницький. Лише 19 жовтня 1669 р. гетьман завдав вирішальної поразки своїм противникам.. П.Суховій та М.Ханенко втекли, а Ю.Хмельницький потрапив у полон до білгородських татар і згодом був відісланий до Стамбула. Добившись перемоги, гетьман намагався уникнути воєнних дій з Річчю Посполитою і Московією, а також порозумітися з Д.Многогрішним.

П.Дорошенко продовжував послідовно захищати національні інтереси України. Один із сенаторів висловив спостереження, що прийняття турецької протекції гетьман розглядав лише як ширму для виборення незалежності від Речі Посполитої й утворення удільної держави на зразок Молдовської, Валаської чи Трансільванської. А.Ольшевський в одному з своїх листів звертав увагу на наміри П.Дорошенка "вчинити народ Руський удільним і незалежним краєм". У 1672 р. Я.Собеський у листі до сейму підкреслював прагнення українського гетьмана "визначити краю Руському кордони по Люблін і Краків, в цілому там, куди лише заходять імена та церкви Руські". Цікаво, що П.Дорошенко не визнавав за польським королем права на користування титулом князя Руського. Причому, першочерговим завданням він розумів всебічне зміцнення гетьманської влади. Як визнавав Д.Многогрішний, Дорошенко виношував плани "стати удільним князем". Подібне твердження висловлював і польський підканцлер А.Ольшевський: Дорошенко мав прагнення до "незалежної ні від кого монархічної влади".

П.Дорошенко підтримував також заходи Й.Тукальського у справі створення окремого Українського патріархату, вбачаючи в ньому важливий політичний фактор утвердження самостійної козацької України.

Польський уряд, стурбований зміцненням влади П.Дорошенка, вирішив розпочати воєнні дії. Я.Собеському вдалося відновити польське панування майже над всією Брацлавщиною. Цьому сприяв перехід на бік коронного гетьмана частини старшини - М.Ханенка, І.Сірка, М.Зеленського й ін.

На цей час Туреччина розв'язала собі руки на західному тетрі воєнних дій. Завдавши поразки Венеції, вона в травні 1672 р. почала війну з Польщею. До її армії приєдналися й полки П.Дорошенка. Турецькі й українські війська оволоділи Поділлям, Волинню і частково Галичиною (до Львова) й змусили польського короля підписати мирний договір.

Влітку 1671 р. 120-тисячна турецька армія, очолювана (самим) Мегмедом IV, вирушила у похід. Розпочалася польсько-турецька війна. П.Дорошенко, дочекавшись підходу частини кримської орди, теж переходить у наступ. Поразка Речі Посполитої була

¹ Умови статей передбачали залишення воєвод лише в 5 містах. Воєводи не мали права втручатися в місцеве управління й очолювали тільки залоги. Збір податків до російської скарбниці закріплювався за українською адміністрацією. Чисельність козацького реєстру встановлювався в 30 тис. чол. Гетьманському урядові заборонялося проводити зовнішню політику.

закріплена Бучацьким мирним договором 18 вересня 1672 р.² Але польський сейм не ратифікував договір, і обидві сторони продовжували перебувати в стані війни.

Тим часом політична зірка Дорошенка потмяніла. Народ не зрозумів його хитань від одного союзника до іншого. Ніякі жертви в ім'я національної ідеї і щасливого майбутнього вже не влаштовували людей, які до кінця виснажились. Правобережне населення масово переселялося на Лівобережну Україну та Слобожанщину. Дорошенка залишали навіть найближчі однодумці.

Зміною політичної ситуації на Правобережжі вміло скористався московський уряд. Підписання Бучацького договору й визнання Річчю Посполитою незалежності Української держави істотно міняло міжнародну ситуацію в Східній Європі. Оскільки польський уряд відмовився від Правобережної України, то Росія могла тепер вважати, що має підстави, не порушуючи угоди з Річчю Посполитою, відновити боротьбу за Правобережжя. Левова частка тягаря в досягненні цих планів була покладена на лівобережного гетьмана І.Самойловича. Не порушуючи умов перемир'я з Польщею, московський уряд на початку 1774 р. кинув на Дорошенка лівобережних козаків і російських ратників.

Слід зауважити, що І.Самойлович також розглядав козацьку Україну як єдину політичну структуру. Добре освічений, він проводив курс на створення аристократичної, з міцною гетьманською владою держави. Він рішуче протидіяв спробам Запоріжжя здобути політичну самостійність, намагався поставити під свою булаву Правобережну Україну.

Капітуляція П.Дорошенка

Тим часом наростає розчарування П.Дорошенка політикою Порти. Адже її уряд, по суті, проігнорував умови договору 1669 р. Тепер Туреччина почала домагатися зруйнування фортець, роззброєння населення, виплати данини тощо. За таких умов гетьман погодився на переговори з Росією, домагаючись від неї возз'єднання козацької України на чолі з єдиним гетьманом. Оскільки Москва відхилила його умови, то переговори припинилися.

Лівобережний гетьман І.Самойлович і російський воєвода Г.Ромодановський із значними силами переходять Дніпро і до початку березня 1674 р. оволодівають основними містами Правобережжя. А 15 березня у Переяславі з участю правобережної старшини відбувається рада, на якій гетьманом "обох сторін Дніпра" обирається І.Самойлович. Тут же склав свої клейноди М.Ханенко, котрий порвав з Річчю Посполитою.

Спроба Росії закріпитися в правобережному регіоні призвела до війни з Туреччиною. У липні кримська орда перейшла Дністер і розпочала спустошувати край між Дністром і Південним Бугом. Дізнавшись про наближення турецького війська на чолі з султаном, Г.Ромодановський і І.Самойлович втекли на Лівобережжя. Покинуте своїми благодійниками, місцеве населення чинило впертий опір туркам. Розлючені опором населення й значними втратами, турецько-татарські війська знищували все на своєму шляху. П.Дорошенко виявився неспроможним запобігти катастрофі. Лише у вересні південні "покровителі" розпочали відхід. Вцілілі мешканці краю, проклинаючи П.Дорошенка, вдалися до масового переселення на Лівобережжя.

Скориставшись відходом турецько-татарських сил, обраний королем Я.Собеський наприкінці жовтня перейшов у наступ. Підвладна Дорошенкові територія скоротилася до Чигирини і його найближчої округи.

Становище П.Дорошенка стає критичним. Не припинявся потік біженців на Лівобережжя. Його почали залишати раніше вірні йому підрозділи, соратники, родичі. Важкою втратою стала смерть близького друга й радника Й.Тукальського.

В решті решт П.Дорошенко змушений був капітулювати. Коли у вересні 1676 р. під стінами Чигирини з'явилися російські підрозділи, він засвідчив готовність скласти зброю і присягнути Росії. Згодом він здав клейноди. Цар повісив з гетьманом милостиво. Спочатку

² За укладенням 8 жовтня 1672 р. Бучацьким мирним договором Подільське воєводство відходило до Туреччини; визнавалася влада П.Дорошенка на Брацлавщині і Південній Київщині. З цих земель виводилися всі польські залоги.

направив воєводу до В'ятки, потім пожалував йому с. Ярополче Волоколамського повіту, де гетьман у 1698 р. і закінчив свій життєвий шлях. Так закінчилася історія людини, яку сучасник назвав "останнім козаком".

Причини поразки українських визвольних і державотворчих змагань: вкрай несприятлива дія геополітичного фактору: уряди найбільших сусідніх держав всіляко протидіяли виборенню Українською державою незалежності, оскільки поява нової незалежної держави суперечила їх власним геополітичним інтересам.

Від воєнних дій, епідемій, захоплення в яsir, переселень втрати населення становили близько 65-70% усіх українців (3-3,5 млн. чол. від близько 5 млн. мешканців українських земель Речі Посполитої. А в Правобережній Україні втрати досягали 85-90% жителів. Зазнали руйнувань майже всі міста України.

Але визвольні змагання мали велике історичне значення:

- привели до витворення національної держави. Її частина на Лівобережжі проіснувала (збереглася) в складі Російської імперії до початку 80-х рр. XVIII ст.;
- в її ході формується національна державна ідея, що стала для наступних поколінь українців заповітом у боротьбі за незалежність;
- відіграли роль могутнього імпульсу для розвитку національної самосвідомості;
- сформували нову політичну еліту, що захищала національні інтереси.

Розчленування України

30 січня 1667 р. Росія підписала з Річчю Посполитою Андрусівське перемир'я строком на 13,5 років. За його умовами Україна була поділена між двома державами. Польща повертала Росії Смоленськ, Сіверщину й визнавала входження Лівобережної України до складу Російської держави. Київ на два роки залишався за Росією. Білорусія і Правобережна Україна залишалися за Польщею. Запорізька Січ мала перебувати під владою обох держав. Андрусівським перемир'ям Росія остаточно відмовилася від свого зобов'язання 1654 р. про допомогу Україні в боротьбі з Річчю Посполитою.

Після падіння П.Дорошенка Туреччина не збиралась миритися з втратою Українських земель і в 1677 р. кинула на Правобережжя 100-тисячну армію Ібрагім-паші. Замість Дорошенка султан призначив "князем малоросійської України" Юрія Хмельницького (1677-1681).

У 1678 р. Туреччина здійснила другий похід на Чигирин. На цей раз її армія налічувала до 200 тис. чол. з 117 гарматами.

Не бажаючи втягуватися в тривалу війну з Туреччиною, російський уряд припинив воєнні дії в Україні. Це дало змогу Туреччині відновити владу на Південній Київщині та Поділлі під прикриттям гетьманування Ю.Хмельницького. Зробивши Немирів своєю резиденцією, той встановив на підвладній території жорстокий режим. Безперервні побори і сваволя розганяли населення. Знуцанням з мирного населення і свого оточення Ю.Хмельницький викликав до себе загальну ненависть. Нарешті, при черговій його розправі з членом родини заможного єврейського купця самі турки у 1681 р. стратили Ю.Хмельницького в Кам'янці-Подільському. Так безславно закінчив життя безталанний син великого гетьмана Богдана Хмельницького, всіма зневажений і покинутий.

Росія пішла на поступки Туреччині за рахунок українських земель і в 1681 р. підписала з нею *Бахчисарайський договір*. Південна Київщина, Брацлавщина і Поділля залишалися під владою Туреччини. Остання визнавала за Росією Лівобережну Україну., а також Запоріжжя. Територія між Південним Бугом і Дністром мала залишатися незаселеною.

З відмовою Росії від Правобережної України її продовжували шматувати Туреччина і Річ Посполита. Польські війська локальними, але ефективними ударами поступово оволоділи більшістю захоплених турками міст. У боротьбі з турками польський уряд планував використати правобережне козацтво і тому пішов на відновлення його прав.

Воюючи з Туреччиною, Польща прагнула стабілізувати відносини з Росією. Таку ж мету і з тих же причин переслідувала і Росія. Всупереч волі українського народу Росія і

Польща в 1686 р. підписали *"Трактат про вічний мир"*, який закріплював основні положення Андрусівського миру. Тим самим російський уряд продемонстрував перед світовою громадськістю свій остаточний відхід від зобов'язань 1654 р. щодо України.

Гетьман Лівобережної України Іван Самойлович (1672-1687) правив самовладно, прагнув зробити гетьманство спадковим, піклувався про особисте збагачення. Це викликало гостре незадоволення старшинської верхівки, серед якої склалася змова. Використавши невдалий похід царських і гетьманських військ 1687 р. на Крим як зручний привід, старшина звинуватила гетьмана у зраді і скинула його.

Рекомендована література:

Дорошенко Д.І. Нарис історії України. Львів, 1991. С.284–334.

Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Нью-Йорк, 1985.

Україна в цивілізаційних потоках ранньої модерності / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2024. 815 с., 88 с. іл. (Україна. Нариси історії). URL: https://akademperiodyka.org.ua/wp-content/uploads/UNI-XV-XVIII_Rannja_Modernist.pdf

Смолій В., Степанков В. Гетьман Петро Дорошенко: Політичний портрет. Київ, 2011. — URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Smolii_Valerii/Petro_Doroshenko_Politychnyi_portret.pdf